

КРИТИКА

Рік XV, Число 5–6 (163–164)

Травень–Червень, 2011

Микола Рябчук: Між двох сил

Юрій Мацієвський:
Звабний авторитаризм

Агнешка Вуйцінська:
Репортери іншости

Олена Ганьківська,
Анастасія Сальникова:
Мейнстримування
українського гендеру

Оксана
Луцишина:
Надії та відчай
виволанців землі

Володимир Рижковський,
Іван Химка, Богдан Клід:
Подорож на край крові

Спокуси авторитаризмом

Юрій Мацієвський

Спостерігачі в Україні й за кордоном, здається, погодилися з тим, що Україна протягом першого року президентства Януковича припинила рух у напрямку демократичних змін і сповзає до авторитаризму. Серед варіантів означення режиму найчастіше зринає «керована демократія», «султанський режим» чи режим «à la Кучма».

Спроби визначити тип режиму завжди викликають труднощі, якщо це не сконсолідовані демократії чи автократії. Двадцятий рік українського «блукання манівцями» тільки ускладнює проблему. Проте важливіше не міркувати про тип режиму, а зрозуміти, як за один рік Янукович зумів зосередити у своїх руках більше формальних повноважень, аніж їх мав Кучма, і чому парламент і опозиція так легко йому їх віддали. Іншим питанням, що прямо пов'язане з попереднім, є питання часу. Як довго Янукович зможе залишитися при владі, і які наслідки його президентство матиме для суспільства та держави?

Спочатку декілька відправних тез. По-перше, спираючись на широку літературу з класичного та нового інституціоналізму, я вважаю, що режим – це передовсім інститути, а не люди (гравці), тому зміна гравців при владі не означає автоматичної зміни режиму. Інститути зазвичай є набагато тривалішими за людей. По-друге, стиль лідерства (правління) не обов'язково визначає тип режиму. Щодо України це означає, що загалом авторитарний, постсоветський у донецьких традиціях стиль правління Януковича суттєво не змінив гібридного типу режиму, що існує в Україні вже майже двадцять років. По-третє, повністю авторитарний (сконсолідований) режим можливий там, де авторитарний стиль правління лідера, партії чи групи підтримує авторитарна політична культура, очікування з боку суспільства. Винятком могли би бути диктаторські режими, що спираються на страх і грубу силу. Але попри те, що вони є внутрішньо нестабільними, з постійною небезпекою перевороту, у наш час вони можливі тільки в дуже традиційних суспільствах, як-от Північна Корея, Туркменістан чи окремі африканські країни. Україна до таких традиційних суспільств не належить. Це не означає, що у нас спроба встановити диктатуру неможлива, але ця спроба напевно буде невдалою.

Підсумовуючи: рік Януковичевого президентства не змінив суті режиму в Україні, який був і далі є гібридним: авторитарні інститути й практики співіснують у ньому з демократичними. Очевидно, що пропорції між ними суттєво змінилися від часів Ющенка, але весь Януковичів Blitzkrieg із розширення повноважень призвів не до встановлення авторитаризму, а до його квазіформи: гіпертрофованої виконавчої вертикалі без чіткої інституційної основи та підтримки низу. Янукович досягнув, вочевидь, небажаного, але цілком очікуваного результату: кількість і обсяг його повноважень виявилися обернено пропор-

ційними до кількості прихильників. Якщо на президентських виборах його підтримали від 35% (у першому турі) до 48% громадян (у другому турі, з додаванням голосів, що перейшли від Тігіпка, Яценюка та інших кандидатів, які вибули після першого туру), то на кінець першого року в Януковича залишилося 24–28% прихильників, а навесні 2011-го – менше, ніж 20%.

Твердження про гібридний тип режиму вимагає уточнень. Отже, якщо у період президентства Ющенка цей гібридний режим мав більше демократичних, ніж авторитарних ознак (віль-

Верховна Рада України, Київ, 7 липня 2011 року

ніші вибори, відсутність тиску на медіа, висока політична конкуренція), то з приходом Януковича пропорції змінюються, і ми бачимо повернення до практики маніпульованих виборів, посилення тиску на медіа та звуження політичної конкуренції. Зміни, що відбувались у формальних і неформальних інститутах, та їхній вплив на поведінку гравців до і після Помаранчевої революції можна розглядати як коливання у межах гібридного режиму. Вектор українського транзиту має зигзагуватий вигляд: від змагального чи електорального авторитаризму часів Кучми через «дефектну демократію» президентства Ющенка до «квазіавторитаризму» Януковича. Україна ніколи не була повністю авторитарною, як і (ще) ніколи повністю демократичною країною, досі залишаючись у транзитному статусі.

Авторитаризм: необхідні умови та структурні обмеження

Щоб виразніше помітити ступінь наближення/віддалення гібридного режиму, що існує в Україні, до сконсолідованого авторитаризму, пропонуємо зіставити ознаки реконструйованого в аналітичний спосіб ідеального типу авторитарного режиму з наявним в Україні:

- концентрація і централізація влади в руках однієї політичної сили – так; відсутність верховенства права (rule of law) і вибіркоче застосування закону (rule by law) – так; постійне намагавання обмежити громадянські права і свободи та діяльність опозиції – так; слабке «громадянське суспільство» –

частково; маніпульовані вибори – частково; непрозоре ухвалення політичних рішень – частково; низька масова, але прихована висока елітарна політична конкуренція – частково; самопризначене або навіть вибране, але забезпечене від зміни в результаті вільних виборів керівництво, – ні; невідзначений час повноважень правителя чи партії при владі – ні; забезпечення політичної стабільності контролем над і за допомогою військовиків – ні.

Із переліку видно, що станом на червень 2011 року три з десяти показників відповідають ознакам авторитарного режиму, у чотирьох є зміни в напрямку авторитаризму або збереглись авторитарні практики ще з комуністичних часів, а три останніх в Україні не виявляються.

конкурентних політико-економічних груп (ПЕГ) однією;

- маргіналізацію та поступове знищення опозиції за російським чи білоруським сценарієм;

- зліквідування плюралізму в інформаційній сфері, монополізацію політичного простору з боку провладних ЗМІ;

- атомізацію суспільства, розщеплення острівців громадянського суспільства і перетворення громадян на спостерігачів.

Досягнення такого контролю над суспільством є мрією кожного автократа, проте цей стан, замість очікуваної стабільності, несе в собі приховані загрози для автократичного режиму.

Намагаючись копіювати російські зразки, українська влада не враховує кількох структурних обмежень, які відрізняють Україну від Росії, не кажучи вже про Білорусь, кавказькі чи середньоазійські республіки колишнього СРСР.

- По-перше, навіть після розширення президентських повноважень і встановлення контролю над ключовими інститутами держави в країні залишаються політико-економічні групи (ПЕГ), діяльність яких, через корупцію, влада не може контролювати. Крім того, в країні залишається близько мільйона дрібних і середніх підприємців, що потрапляють до категорії «середнього класу», і понад півтора мільйона самозайнятих громадян. Дії влади у здійсненні податкової реформи свідчать, що «соціального контракту» з найактивнішою частиною суспільства вона не досягла. Податкову інспекцію й далі використовуватимуть як інструмент адміністративного тиску, але сама ця структура глибоко корумпована, тому забезпечити ефективний контроль буде важко.

- По-друге, посилення тиску на медіа ще не гарантує монополії над інформаційним простором і суспільними настроями українців. Попри всі медійні зусилля, повна підтримка діяльності президента протягом 2010 року впала майже на половину. Якщо серед мотивів порушення кримінальної справи проти Леоніда Кучми був контроль над медійними активами Віктора Пінчука, влада, очевидно, намагається щільніше контролювати інформаційний простір перед парламентськими виборами. Навіть якщо припустити, що весь телевізійний простір опиниться в руках провладних або лояльних до влади олігархів, залишаються альтернативні мережі комунікації, яких не вдасться заглушити, і вони будуть тим дієвішими, чим сильнішим буде тиск на традиційні канали комунікації.

- По-третє, у влади немає інструментальної опори у вигляді сильного апарату примусу і професійної бюрократії, без яких не те що авторитаризм, а й будь-який режим не може існувати. СБУ не зможе шантажувати тисячі дрібних держслужбовців і переслідувати десятки тисяч «незгодних». А без цих інститутів неможливо забезпечити повний контроль у державі. Незважаючи на масштабну кадрову чистку, здійснену в руслі адміністративної реформи, накази з центру просто «провисатимуть» на місцях, бо державну

Світлана Олександрівна Сенька / УНІАН

службу роз'їли лакейство, непрофесіоналізм і хабарництво. Її мала б оздоровити кампанія боротьби з корупцією, якби її здійснювали не вибірково. Але, як це часто трапляється у постсоветських країнах, прихована мета політики домінує над явною. Тому замість навести лад у держслужбі, влада хоче послабити опозицію, заповнити «своїми» людьми звільнені посади, нагнати страху на «чужих», щоб боялися «свої».

• По-четверте, на заваді повороту України до авторитаризму стануть традиційні розколи: регіональний, між сходом і заходом, релігійний – між кількома конфесіями і церквами, ідеологічний – між державним та постколоніальним статусом України, геополітичний – між проєвропейським і проросійським центрами тяжіння і, нарешті, політичний – між конкурентними бізнесовими групами та їхніми політичними надбудовами. За рік команда Януковича цих розколів не те що не подолала, вона їх, на догоду Кремлю, поглибила. Ющенкові можна закидати не те, що він не об'єднав націю, а те, що своїми останніми указами він допоміг Табачникові далі її розколювати. Протиставлення заходу і сходу не допомогло Януковичу виграти вибори 2004 року, як і не допоможе у наступних. Рейтинг президента і його партії падає в усіх регіонах України, але найбільше на сході та півдні, що показали ще місцеві вибори.

Традиційні суспільні розколи та фрагментування еліт ускладнювали рух до демократії. Ті ж самі причини заважатимуть Януковичу створити єдиний політичний простір, що є важливою умовою встановлення авторитаризму.

• По-п'яте, в Україні немає соціальної бази авторитаризму, як-от певної суспільної чи етнічної групи, або військовиків. Хоча «Партія регіонів» і отримала перевагу на місцевих виборах, ця перевага є більше результатом маніпуляцій, ніж вільного вибору громадян.

Попри виразні патерналістські настрої, лише 15% громадян готові змиритися з обмеженням своїх прав на користь «порядку». У виборі між демократичною та авторитарною владою українці впевнено віддають перевагу демократії (62,1%) над авторитаризмом (28,1%). Слабкою соціальною базою режиму може бути апатичне населення, аж поки воно відчує суттєве погіршення матеріального становища. Масові протести у Північній Африці, викликані демографічним тиском на тлі відсутності соціальних перспектив, підштовхують до певних паралелей.

Урешті, ні ЄС, ні США не хотіли би встановлення авторитарного режиму в Україні. ЄС на словах зацікавлений у поширенні демократії та ліберальних цінностей, а насправді готовий співпрацювати з диктаторами, аби забезпечити себе нафтою та газом, і поява ще однієї авторитарної країни на його кордонах була б таки вкрай небажана. Тому в Брюсселі хоч і «втомилися від України», цілком усвідомлюють, що їх чекає у разі перетворення Росії на «євразійську Нігерію», а України – на лукашенківську Білорусь.

У США, здається, після хвилі масових протестів у Північній Африці також задумалися, як не допустити подібного розвитку подій в Україні. США, напевно, підтримуватимуть владу, але підтримка означає традиційний набір зобов'язань, на які Янукович із оточенням мусять зважати, щоб не отримати санкцій, як Лукашенко чи Кадафі.

Росія насправді також не зацікавлена в тому, щоб у Києві з'явився другий Лукашенко. Попри «потепління» у відносинах Києва і Москви напочатках, епізодичні конфлікти неминучі, зважаючи на хижацьку природу та рентоорієнтовані бізнесові інтереси українського та російського капіталів. Кремлівські господарі потребують, щоб Україна і далі залишалась у тіні Росії, перебуваючи у постійних кризах і маючи безліч проблем. Такій країні завжди можна прийти на допомогу і порадити її керівництву, як слід учинити. Врешті, «країна-невдаха» є добрим прикладом для мобілізації і маніпулювання власним населенням.

Отож перелічені структурні обмеження гальмуватимуть рух України до авторитаризму так само, як вони гальмували її рух до демократії. Вплив цих чинників на процеси змін указує, що авторитаризм, як і демократія, не можна розглядати як проекти. Попри те, що авторитаризм історично є найпоширенішим типом устрою, він пустив найглибше коріння там, де авторитарний стиль управління зустрічав сприятливий відгук суспільства. Соціокультурні чинники, зокрема політична культура, чи те, що Хуан Лінц називав «ментальністю», мають таке саме значення, як і зусилля лідерів. В Україні немає таких передумов до авторитаризму, як у Росії чи середньоазійських республіках, і це є чи не найбільшою перепоною на шляху до авторитаризму.

Що насправді загрожує українцям, то це не сила влади, а її слабкість. Ми поринаємо у вир адміністративно-бюрократичного свавілля: державні службовці різних рангів нехтують закон і зловживають службовим становищем, зростає корупція, вужчає публічна сфера. У цій ситуації раціональною стратегією для населення є пристосування, а не опір, із чим українці добре знайомі. Подальше руйнування правовідносин, використання закону в боротьбі проти політичних опонентів може призвести до повного нівелювання будь-яких правил політичної гри та до непередбачуваних наслідків.

Чому?

Тепер саме час подумати про те, чому так швидко було загоптане всі паростки свободи і демократії, а Янукович так швидко отримав повноваження, яких не мав навіть Кучма. Відповідь на це запитання слід шукати не так у самих діях нової команди, як у звичних для більшості українських політиків способах ухвалювати рішення і формах взаємодії. Тобто причина не в людях, а в інститутах. Іншими словами, формальні інститути – конституція, партії, парламент, опозиція – вкотре виявилися слабшими, ніж неформальні: патронат, клієнтизм,

непотизм. Про корупцію мовчу. Вона стала не просто мастилом державного механізму, але й значною частиною суспільних відносин, позаяк роз'їдає слабе громадянське суспільство, меркантилізує соціальні зв'язки, посилює споживацькі цінності й породжує апатію.

Спільним для всіх чотирьох президентів було намагання «погратися з правилами», хоча Янукович тут очевидно тримає першість. Відсутність основи – конституціоналізму, тобто сукупності формальних публічних гарантій політичного виживання у боротьбі з невизначеними результатами, поряд із порушенням прав громадян і постійним намаганням змінити правила, були суттєвими дефектами слабкої української демократії часів Ющенка. Без дотримання правил або визнаних усіма гарантій електоральна демократія не може перетворитися у ліберальну. Цинічне порушення чинних правил, що проявилось у способі формування парламентської коаліції, гра з термінами місцевих виборів і спосіб їх проведення, врешті, свавільне повернення Конституції 1996 року і майже негайне внесення змін щодо продовження термінів повноважень президента і депутатів усіх рівнів вказує на інволюцію конститу-

ціоналізму в Україні. Цей процес набув обертів після 8 грудня 2004 року, коли зміни до Конституції було внесено з порушенням процедури. Тоді це здавалося великим компромісом, внаслідок чого допоміг мирно вирішити кризу. Не так самий факт цього рішення, як спосіб його ухвалення, замість послабити недовіру в трикутнику – президент, парламент, Кабінет міністрів, її тільки посилив. Політичний режим за Ющенка був «дефектною демократією», де слабкість конституціоналізму виявилася найбільшим її дефектом. Із приходом Януковича до влади формальні правила руйнуються остаточно, їх заступають стійкі советські та нові постсоветські неформальні практики, що на тлі збільшення президентських повноважень, політичної помсти, тиску на медіа, а над усе нахабства і цинізму представників теперішньої влади виглядає як сповзання до авторитаризму.

Те, що Конституційний Суд визнав законним право на те, щоби парламентську коаліцію формували не лише фракції, а й окремі депутати, стало своєрідним Рубіконом між політичною пристойністю і «політичною доцільністю». Всі подальші дії, аж до безпрецедентної бійки у парламенті, виявили реальну вагу Конституції.

Пределы падения – варианты украинского будущего Аналитико-прогностические исследования

Под редакцией Кирилла Галушко и Лидии Смоли
Stuttgart: ibidem-Verlag, 2010

Збірник аналітичних матеріалів, підготовлений фахівцями в галузях економіки, соціології, демографії, політології, військової безпеки, інформаційних технологій, охорони культурного спадку протягом 2007–2008 років (з урахуванням реалій 2010-го), – це не лише соціально-економічний аналіз українського суспільства, але й прогноз дальшого розвитку України до 2020 року.

У книжці розглянуто питання, стан яких має важливе значення для розвитку України, зокрема проаналізовано демографічні показники нашої країни («Основні проблеми й тенденції соціально-демографічного розвитку» Алли Зінченко, Надії Комарової, Наталії Романової, Тетяни Семігіної); визначено потреби розробки стратегії національного розвитку» Лідії Смоли, Сергія Чолія); окреслено особливості впровадження інформаційних технологій у практику українського життя, стан аудіовізуальних медіа і питання інформаційної безпеки («Стан і перспективи аудіовізуальних медіа» Сергія Гнапока і «Проблема

інформаційної безпеки» Лідії Смоли, Сергія Чолія); окрему увагу надано актуальному нині явищу зростання націоналізму та, як наслідок, загрози етнічних конфліктів, здатних розколати країну («Загрози етнічних конфліктів» Віктора Котігоренка); висвітлена тенденція до скорочення кількості пам'яток культури під охороною («Історико-культурний спадок» Олени Тітової); означено варіанти внутрішньонаціонального та зовнішньоекономічного розвитку («Українська політика: назад у майбутнє» Євгена Магди).

Враховуючи аналітичні розділи, Кирило Галушко та Лідія Смола побудували «Інтегральні сценарії розвитку України до 2020 року» – щодо кожного напрямку зроблено прогноз розвитку тієї чи тієї сфери суспільства: «оптимістичний», «песимістичний» і «реалістичний». За допомогою емпіричних даних і статистичного матеріалу автори показують стійку тенденцію погіршення всіх основних показників, що характеризують благоустрій суспільства. Це стосується і стану здоров'я населення України (зростання рівня смертності, алкоголізму, наркоманії, кількості ВІЛ-інфікованих, зниження народжуваності, збільшення «хвороб бідних» – туберкульозу тощо) й інших індикаторів – рівня прибутків населення, зростання числа самогубств, збільшення загрози розколу країни внаслідок конфліктів на національному ґрунті.

Автори зазначають, що брали до уваги «реалії 2010 року», проте найновіші з наведених даних стосуються тільки політичних чинників. Натомість соціальні індикатори показують становище до 2008 року, тобто до початку глобальної фінансово-економічної кризи, яка суттєво знизила рівень життя населення України, тому для цілком об'єктивної та всеохопної суспільної картини, а тим паче для прогнозів щодо подальшого існування України цих показників уже не досить.

Віталіна Буткалюк

Якщо в часи Кучми президентські юристи дуже напружувалися, щоб знайти спосіб м'яко обійти Конституцію, то з приходом Януковича такі питання, схоже, не виникають. Якщо дуже хочеться, то можна! Перефразовуючи Гаролда Ласвела, питання лише в тому, хто, коли і скільки кому заплатить, і хто, коли і що за це отримає.

Якщо формальні правила не діють, їх доповнюють, заміщують чи витісняють неформальні. В Україні неформальні інститути фактично витіснили формальні. Їх вплив виявляється в такий спосіб:

- Практика непрозорого і непублічного ухвалення рішень, характерна для всього періоду існування незалежної України, існує надалі. Тож протягом 2010 року різні органи влади видали 77 умовно легітимних актів. Із них після того, як Януковича було обрано президентом, 68 документів із грифом «Для службового користування». Зокрема президент видав 9 документів, Кабмін – 19, СБУ – 15, інші структури – 34.

- В Україні й далі діє клієнтелістський принцип призначення на політичні й адміністративні посади.

Зі зміною влади Янукович особисто курував формування виконавчої вертикалі влади, починаючи від міністрів і закінчуючи головами районних і міських адміністрацій. Мета у президента тут та сама, що й у всіх його попередників: створити якомога ширшу клієнтелістську мережу, де «клієнти» прямо чи опосередковано залежали би від «патрона». Мережа, яку створив Кучма, базувалася на противагах між кількома політико-економічними групами, що забезпечувало йому роль головного брокера. Ющенко намагався покладатися на близьке оточення, але не зумів, тому швидко втратив підтримку. До того ж йому бракувало формальних повноважень. Із перемогою Януковича на президентських, а «Партії регіонів» на місцевих виборах владна вертикаль замкнулася і стала жорстко централізованою. Клієнтелізм виявляється прийнятнішим, ніж раціонально-бюрократична організація влади. Можна вважати, що Україна повернулася до системи «патронатного президентства» у термінах Генрі Гейла чи наблизилась до «суперпрезидентіялізму» у формулюваннях Стивена Фіша.

Чи могло бути інакше? Іншими словами, чи можна було подолати хаос, який створили Ющенко й Тимошенко, в конституційний спосіб? Теоретично так, прикладів подолання інституційних криз достатньо, але для цього треба, щоби провідні гравці відмовилися від спроб установити свої правила і пішли на свідоме самообмеження, тобто обрали «гру за правилами». Досвід демократичних транзитів показує, що демократія є побічним продуктом демократизації, а не свідомим вибором демократів. Коли в ситуації глибокого конфлікту, високої невизначеності й відносної рівноваги сил еліти відмовляються від знайомої їм «гри без правил» чи дуже привабливої, але дуже ризикованої «гри на випередження» і обирають «гру за правилами», демократія має шанс.

Наш політичний клас є постколоніальним і переважно складається з колишніх партійних (комсомольських) функціонерів та представників бізнесу. Професійних політиків на високих щаблях влади, які не належать до жодної з цих груп, не більше як 10%. Українські еліти дуже фрагментовані, що виявляється у відсутності конструктивної взаємодії. Навіть те, як вони сприймають політику, вражає чимось архаїчним, шмівсько-більшовицьким протиставленням «ми» – «вони». І якщо у сконсолідованих демократіях ці протиставлення вже сприймають як пережитки, то в Україні вони надалі є виразною ознакою політичного дискурсу.

Висока непевність, посилена високою ціною перемоги чи поразки у боротьбі за владу, зумовила конфліктну поведінку еліт. Спроби досягнути порозуміння (пакту) в часи Ющенка були неефективними через непрозорий характер угод, недовіру гравців одні до одних і, як наслідок, постійні порушення угод. Ющенко, втративши значну частину повноважень, втратив статус «головного гравця», тому не мав ані достатніх ресурсів, ані авторитету, щоб змусити конкурентів у владі та в опозиції прийняти його умови. Вся історія відносин у трикутнику Ющенко, Тимошенко, Янукович нагадує гру двох проти одного з постійною зміною сторін. Спікер парламенту Володимир Литвин грав із усіма і водночас проти всіх, намагаючися зберегти свою посаду.

Якщо пакт не вдався, а «гра за правилами», тобто самообмеження, виявилася менш привабливою, ніж намагання отримати все, то Янукович зробив вибір саме на користь цієї опції, щоби припинити хаос. Якби перемогу на президентських виборах отримала Тимошенко, ситуація штовхала б її у той самий бік. Методи зосередження повноважень, напевно, були б гнучкіші, але від того, можливо, ще згубніші. Тому голосування «проти всіх» хоч і допомогло Януковичеві стати президентом, проте посилює здорову тенденцію: недовіра до влади стає нормальним явищем по всій країні. Розчарувавшись у Януковичі, населення сходу і півдня України здобули той самий соціальний досвід, що й галичани, свого часу розчаровані Ющенком. Тепер, щоб схилити громадян на свій бік, нові еліти змушені будуть відмовлятися від віртуальної політики і займатися реальною.

Як довго?

Якщо спроби встановити в Україні місцевий різновид «керованої демократії» є не більше, ніж її імітацією, то чим вони закінчатимуться? Тут ми підходимо до останнього питання про те, як довго Янукович зможе залишатися при владі і коштом чого. Фактично це питання про стабільність режиму. З літератури нам відомо, що однопартійні режими є найстійкішими (25–30 років), персоналістські менш тривалі (10–15 років), а військові диктатури найменш стійкі й існують у середньому 10 років.

Досвід одноосібних режимів Хосні Мубарака та Муамара Кадафі вказує, що тривале їх існування (29 і 42 роки) забезпечували традиція і західна підтримка. Крім того, особиста харизма, лояльне корумповане оточення і пасивне населення полегшували їм перемогу на виборах.

У Януковича немає таких козирів, окрім того, він намагатиметься виглядати пристойно і перед власним населенням, і на Заході, тому, залежно від результатів парламентських виборів, влада намагатиметься отримати перемогу двома способами. Або шляхом «м'яких» і добре перевірених засобів: соціального маневрування (значне підвищення соціальних виплат), політичного маневрування (кооптація, дискредитація і клонування потенційних лідерів від опозиції) та використання інформаційних ресурсів для маніпулювання громадською думкою, або шляхом відвертих махінацій і придушення протестів опозиції, що свідчитиме про вибір на користь диктатури. Тут варто подумати про те, наскільки насправді стабільною є ситуація в країні. Що є основою стабільності режиму? За Хуаном Лінцом, це легітимність, дієвість і ефективність. Якщо легітимність виявляється у підтримці влади, що є кількісним показником, то дієвість (efficacy), або здатність знаходити рішення для важливих проблем і ефективність (effectiveness), або здатність впроваджувати політики з бажаними результатами, кількісними параметрами визначити дещо складніше. Однак усі три поняття виявляються черговим ставленням людей до дій влади.

Якщо операціоналізувати ці поняття через відповіді на питання про ставлення до розвитку подій в Україні, яке часто ставлять соціологи, та питання про ставлення до реформ (політик), які ініціює президент, то станом на весну 2011 року легітимність режиму була на рівні 16,9%, дієвість – 13,4%, ефективність – 44,1%. (Джерела всіх кількісних показників вказано у повній версії тексту на сайті Центру політичних досліджень НАУОА. <http://srp.oa.edu.ua/>) Як бачимо, всі показники мають негативні значення (менше ніж 50%), отже, теза про відновлення стабільності, яку активно експлуатує влада, виявилася порожньою.

Перелічені елементи є важливими індикаторами стабільності всіх типів режимів. Проте для авторитаризмів, включно з квазіформами, існують специфічні загрози. Такі загрози поділяють на вертикальні (ті, що йдуть знизу) і горизонтальні (ті, що йдуть від оточення). Є гіпотеза, що горизонтальні загрози, або небезпека змови, є більшими, ніж небезпека соціального про-

Юрко Іздрик Флешка – 2 GB

Київ: Грані-Т, 2009

Есеї Юрка Іздрика призначені для гурманів літератури, це велика і жаска молекулярна кухня, оцінити яку спроможний далеко не кожен читач. Тексти автора ніби футуристичні страви-парадокси: зефір із пармезану, полунічна піна, карамель із дині, крем із фуа-гра і чорної тріски, мізки ягняти з морськими їжаками, які на вигляд нічим не відрізняються від звичайного винограду. Притому пише цей літератор дуже сишно, за один раз багато не подужаєш: свідомість закипає. Однак саме в такому крутому киг'ятку створюється найяскравіше враження, виникає візія того, чого не отримаєш у жоден інший спосіб, хіба через читання важких для розуміння текстів. Вони в Іздрика, як і колажі, завжди несподівані, повороти думки непередбачувані, система координат незвична – час і простір структуровані щоразу інакше.

В есеї «Насередині міста. Топологія déjà vu» письменник пропонує свіжий погляд на давно заявлений звичними поясненнями психічний стан. Здеформоване в геометріях вищого порядку, в призмі чуда неевклідової геометрії постає місто Івано-Франківськ – то конусоподібне, то у вигляді тора (фігура, яка нагадує бублик), то куба –

і на цьому автор не спинається, тож поняття місця й перетину поверхні обростає іншими часовими рами й метафізичними світами. Так безмежна кількість вимірів стає наочною, як ніколи, хоч як би її сприймали поважні математики на чолі з асоціальним до абсурду Грігорієм Перельманом. Але це вже царство літератури, де, на відміну від математики, дозволено більше, немає абсолютно нічого неможливого, панує свобода («Свобода дада»), якої не буває вже ніде в цьому світі. Навіть відчуття у такому багатомірному часопросторі сприймаються незвичайно, бо й самі вони увиражені: тут панує принцип «урівноваження смаків», тобто задіяно всі смакові відчуття: солодке, солоне, гірке, кисле й гостре дає неповторну повноту, умовно кажучи, духовного харчу.

Хоча коли Іздрик описує банальне – заварювання «Кавфе», свій незмінний ранковий ритуал: кавка і цигарка («Критична точка»), то з такою майстерністю, що позмагатися з його точністю й стереоскопічністю міг би лиш ексцентричний режисер «Мертвих квітів» Джим Джармуш. Та рідкісна повнота буття з усіма її півтонами, невимовними чуттєвими нотами, коли дійсність артикулює речі, все ще невідомі, і постає окремо: ти спостерігаєш за нею (та собою) збоку, наче поза тілом. І «містика починається там, де закінчується магія» («Поет і його демони»)? Вона знічев'я відчитується в кожному слові й коли з цим питанням звертаєшся у порожнечу господи, кавова чашка падає з твоїх рук, у сусідній не менш порожній кімнаті раптом валиться з книжкової полиці альбом із репродукціями найвеличніших художників світу. Немає значення, на якій сторінці і яке зображення тобі відкрилося, зате впізнаєш процес екстеріоризації і замислишся, чому Фройд із Юнгом боялися торкатися цієї теми. На відміну від Іздрика.

Інна Корнелюк

тесту. Змова може мати різні прояви: від перевороту до зради і втечі, тому кожен автократ намагається попередити можливість змови всіма доступними засобами. Прихована боротьба за владу є характерною рисою всіх недемократичних режимів, і вона тим більша, чим недемократичнішим був прихід до влади. В оточенні Януковича є дві групи впливу, які змагаються за домінування. Це групи Ахметова-Колесникова і Фірташа-Бойка-Львовичкіна. Протягом першого року Януковичевого президентства істотних конфліктів у його оточенні ми не спостерігали, але були дрібні конфлікти, що вказує на накопичення внутрішньої напруги, яка може вилитись у відкритий конфлікт у мить найбільшої вразливості «патрона». Так чи так, але збереження лояльності оточення є самотнім чинником, що створює враження про стабільність режиму. Справжнім тестом на стійкість режиму буде реакція суспільства на результати наступних парламентських виборів або на іншу непередбачувану подію, от хоч би на результати чи якість проведення чемпіонату Європи з футболу.

Метою «донецьких» у короткостроковій перспективі є перемога на парламентських виборах, формування однопартійної більшості й забезпечення перемоги на президентських виборах 2015 року. Для цього вони вже готові розіграти варіант 2002 року, коли за змішаної виборчої системи блок ЗаСДУ сформував пропрезидентську більшість завдяки мажоритарним депутатам. Якщо Януковичеві вдасться знейтралізувати оточення і запобігти розколу в команді, «горизонтальні» загрози буде зліквідовано. Менш передбачуваною може бути реакція громадян, особливо якщо себе проявить опозиція, а вибори буде сфальсифіковано. В Україні наростають протестні настрої, щоправда, пов'язані не так із політичним, як із соціальним невдоволенням. Щоб невдоволення вилилось у протестну активність, потрібна подія або чинник, який запустить механізм колективної мобілізації. Іншими словами, необхідні умови має доповнити достатня умова. Якщо необхідні умови загалом становить високе соціальне невдоволення, низькі показники легітимності, дієвості й ефективності плюс нелояльне оточення, і їх можна виявити а priori, то достатня (безпосередня) умова виявляється лише а posteriori, тобто за фактом події. Це означає, що режим може бути внутрішньо нестабільним, але виживати в несприятливих умовах так довго, аж поки виявиться цей полегшувальний чинник (trigger), який переважить вплив ускладнювальних чинників (страх негативних санкцій, апатії). Полегшувальною умовою соціальних/політичних протестів чи революцій є масова мобілізація. Хто чи що здатне об'єднати масове невдоволення людей і виштовхнути їх на вулицю, наперед неможливо виявити. Проте, враховуючи значення згаданих необхідних умов масового протесту, можемо порівняти їх із фоновими показниками (індексами), які визначають міжнародні організації.

Ось як ситуація в Україні виглядає в оцінках міжнародних дослідницьких установ.

Назва індексу	Значення індексу (останній рік, на який доступні дані)	Місце в рейтингу/група країн
Failed State Index Індекс неідеальності держав	69,5 зі 120 (2010) Чим вищий індекс, тим більша ймовірність виникнення внутрішнього конфлікту	109 зі 177 країн (група країн із великою ймовірністю виникнення конфлікту)
State Fragility Index Індекс крихкості (стабільності) держав	7 з 25 (2009), де 0 – «відсутність крихкості», а 25 – «максимальна крихкість»	98 зі 163 країн (група країн із низькою крихкістю)
Political Instability Index Індекс політичної нестабільності	7,6 (2009–2010), де 0 – відсутність вразливості (vulnerability), 10 – максимальна вразливість	16 зі 165 країн (група ризику)
Index of State Weakness Індекс державної слабкості	7,38 (2008), де 0 – найгірший показник, а 10 – найкращий	107 зі 141 країни (група країн із відносно низькою слабкістю держави)
World Governance Indicators (Political Stability and Absence of Violence) Показник політичної стабільності	34,4 (2009), де 0 – найнижчий показник, 100 – найвищий показник	Рейтинг не створюється

Із таблиці видно, що широко трактовувана «стабільність» України, яку різні організації оцінюють за різними параметрами, є порушеною, або вона перебуває у критичному стані.

Визначені показники можна вважати за необхідні умови падіння режиму, але без достатньої умови режим може виживати досить довго. Це, однак, не означає, що ці показники, як і спроби їх оцінювати, не мають сенсу. Тут, щонайменше, показано реальний стан режиму, який влада намагається приховати. Ба більше, у нестабільній ситуації режим матиме набагато більше труднощів із забезпеченням виживання, ніж у стабільній ситуації, що підводить нас до питання про сценарії дій влади та їх можливі наслідки.

Що далі?

Дальший розвиток подій може відбутися у двох напрямках з однаково не-

гативними наслідками. Опишемо його, дещо уточнивши сценарії, вперше сформульовані у вересні 2010 року у статті «Чи доживе Україна до 2015 року?»* на «Українській правді». Ці сценарії умовно можна назвати «(напів)реформи в обмін на демократію» та «сповзання до диктатури».

1. (Напів)реформи в обмін на демократію

Це консервативний сценарій, який полягає в тому, щоб практикою напівреформ досягти згоди суспільства на максимально тривале перебування при владі. Завдання мінімум – перемога на парламентських, а потім президентських виборах 2015 року, завдання максимум – збереження влади через забезпечення політичної спадкоємності.

Умовою реалізації програми мінімум є контроль над трьома гілками влади, якого вже фактично досягнуто, маргіналізація опозиції, атомізація суспіль-

ства. Необхідними для цього ресурсами є централізована виконавча вертикаль, неефективні, але лояльні до влади силові структури, бюрократія та еліти. Фінансові ресурси має бути забезпечено через державний бюджет, корупційні схеми і вливання «акціонерів». Кроками до реалізації мети має бути соціальне і політичне маневрування, що підтримуватиме апатію і забезпечить досягнення «псевдосоціального контракту».

Ризиками за такого перебігу подій є подальше збільшення нестабільності через втрату:

1) *легітимності*. Напівреформи, що їх бюрократичними методами здійснюють представники советської номенклатури, полегшать навантаження на державний бюджет та великий бізнес і перекладуть його на малий і середній. Добробут населення не покращиться, що неодмінно вдарить по довірі до влади й особистому рейтингу президента;

2) *ефективності*. Не доведені до кінця реформи в кращому разі посилять апатію, а в гіршому – соціальне незадоволення. Так чи інакше це підірватиме легітимність влади;

3) *дієвості*. Панівні неформальні практики й надалі визначатимуть хижацьку поведінку еліт, що вже виявляється у зловживанні службовим становищем, вибіркового судочинства й збереженні корупції. Якщо влада ухвалить закон про продаж землі сільськогосподарського призначення, декілька мільйонів селян дуже швидко «обгородять» сучасні феодалі подібно до того, як це було із селянами в середньовічній Англії. Переважно аполітичні мешканці сіл поступово поповнять групу невдоволених, що напевно не понизить соціальну напругу. Звуження політичного простору призведе до застою і поглиблення безлічі проблем, для яких режим не зможе запропонувати рішення. Як на ці дії влади зреагує населення, сказати важко, але постсоветський соціальний досвід підштовхує людей до пристосування, а не до активного опору. Майдан-2 не знайшов підтримки ні у робітників бюджетної сфери, ні в студентства чи пенсіонерів, що виглядає радше як акт відчаю, ніж реакція здорового громадянського суспільства. Епізодичні стихійні протести, напевно, виникатимуть, але чи переростуть вони у Майдан-3, передбачити важко. Чемпіонат Європи з футболу може знизити чи посилити соціальну

Світлина Андрія Скаклуба / УНІАН

*<http://www.pravda.com.ua/columns/2010/09/27/5411049/>

на жаль, не стали часом народження нової української держави і повноцінної нації. Протягом цього часу країна перебувала в руках егоїстичного політичного класу, що виріс із советської номенклатури і перетворився на новітню олігархію.

Найбільших труднощів слід очікувати десь між осінню 2012 року та весною 2015-го, тобто між парламентськими і президентськими виборами, якщо вони відбудуться у визначені терміни. Вибори є дискретною подією, що може сколихнути нестабільну ситуацію в напрямку стабілізації чи хаосу. В Україні наступні президентські вибори можуть стати полегшувальною умовою масової мобілізації. Саме тоді накопичені внутрішні проблеми, погіршені високим соціальним невдоволенням, нерегульованим політичним суперництвом всередині країни і структурним тиском ззовні: спробами Росії приєднати Україну до митного чи ін-

шого союзу, що є однією з умов економічного виживання самої Росії, – можуть запустити котрийсь зі сценаріїв розпаду.

Падіння режиму в наших умовах не означатиме неодмінного розпаду країни. Кордони можуть і не змінюватись, але де буде центр ухвалення рішень? Наостанок припустимо, що Янукович чесно програв вибори і до влади приходить новий, незалежний від Кремля лідер. Якою буде реакція Росії? Вона напевно буде істотно гнучкішою, ніж 2004 року, але й небезпечнішою. Тоді Україна ще не була така залежна від Росії, а Росія ще так не «підготувала» Заходу. Якщо влада в Росії залишатиметься в руках теперішніх власників Кремля, вплив Росії на Україну до 2015 року зросте в декілька разів, і врівноважити його буде для Заходу задорого, а може, й зовсім непотрібно. Що буде, якщо після такого глибокого нахилу в бік Росії влада

в Україні зміниться? Хто гарантувати безпеку? Будапештський меморандум і декларації США й далі є символічними гарантіями. Реальна безпека базується на неопублікованих угодах між керівництвом України та Росії про «погодження зовнішньої політики». Доки Україна залишається «ведомим», а Росія – «ведущим партнёром», «безпеку» України гарантовано. Прихід будь-якого лідера (команди), яка намагалась би здійснювати самостійну політику, поставить під сумнів усю систему угод, і Україна залишиться сам на сам із Росією. Приклад Ющенко і тим більше Саакашвілі тут дуже промовистий. Якщо Захід 2008 року «проковтнув» те, що Росія захопила Південну Осетію й Абхазію, то 2015 року чи пізніше Росія матиме достатньо аргументів, щоб обґрунтувати природне бажання інтегрувати постсоветський простір.

Якщо ці припущення правильні й влада в Україні так і не розпочне струк-

турних реформ, Янукович має шанс стати останнім президентом посткомуністичної України. Його місія полягає в тому, щоб остаточно зруйнувати те, що залишилось у спадок від СРСР і пустило глибокі метастази в українському суспільстві. З «електорального» чи «змагального» авторитаризму часів Кучми через «дефектну демократію» президентства Ющенка ми дійшли до їх виродження у квазіавторитарну модель Януковича.

Жоден «соціальний контракт» у цих умовах неможливий, тому владі залишається сподіватися на апатію українців і разом із територією передати управління країною зовнішнім суб'єктам або ж зіграти «ва-банк», сподіваючись силою зберегти владу і територію. Очевидно, що вибір способу утримання влади буде здійснено ситуативно, тому запропоновані тут сценарії є не більше, ніж проєкцією результатів дій у тому чи тому напрямку. □

Ліберальний націоналізм та його вороги

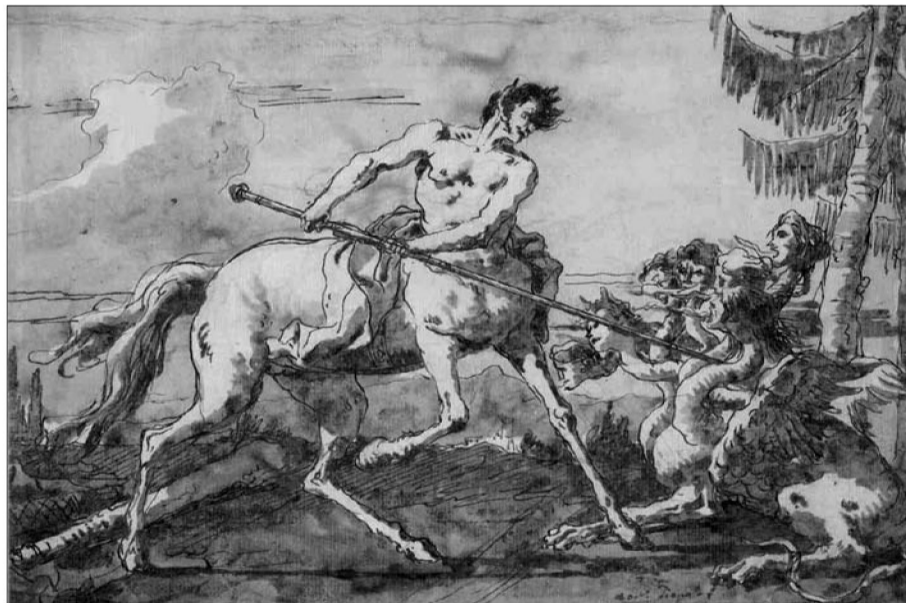
Микола Рябчук

У західній політичній думці, яка претендує на глобальну універсальність, лібералізм є безумовною цінністю: синонімом толерантності і поваги до особистої автономії та прав людини, однією з підвалин, на яких споруджено сучасну цивілізацію. Націоналізм, навпаки, досить часто вважається безумовним злом, синонімом ксенофобії, шовінізму, насильства, «війни, що ставить сусіда проти сусіда і ділить, здавалося б, неподільні країни» (Джудит Ліхтенберг). У цьому контексті термін «ліберальний націоналізм» виглядає як оксиморон, *contradictio in adiecto*, щось на кшталт «раціональної ірраціональності», «цивілізованого варварства», «толерантної нетерпимості» чи «індивідуалістичного комунітаризму».

Після Другої світової війни з усіма її жахіттями, спричиненими начебто націоналістичним божевіллям, націоналізм став на Заході чимось «філософськи непристойним і політично реакційним» (Дейвід Мілер). Панівною зробилася думка, що процеси модернізації, зокрема глобальне розширення комунікацій та міжособистісного спілкування, зростання соціальної мобільності та загального рівня освіти, культури і суспільного добробуту поступово сприяє утвердженню ліберально-демократичних цінностей і приборкує ірраціональність, нетолерантність та націоналістичні ексцеси. Допіру після падіння комунізму в 1989–1991 роках та появи двох дюжин незалежних держав на місці советської імперії, внутрішньої та зовнішньої, західні дослідники почали приглядатися до розмаїття націоналізмів у нових державах як істотного чинника їхнього подальшого – ліберального чи неліберального – розвитку. Кардинальна

відмінність і напрямків, і перебігу посткомуністичних трансформацій спонукала дослідників сформулювати питання, котре, імпліцитно принаймні, стосується й «оксиморонної» категорії «ліберального націоналізму»: «Чому в одних постленіністських державах виявився більше сумісним із рекон-

науковці, принаймні декотрі, мусили визнати, що «певна форма націоналізму справді потрібна для підтримання ліберальної демократії» (Стефан Ауер); що «демократія ґрунтується на міцно злитованих ідентичностях, які забезпечує приналежність до нації, – без цього не буває демократич-

Джованні Доменіко Тьєполо. Кентавр нападає на Гідру (після 1742; Британський музей, Лондон)

струкцією національної ідентичності, ніж в інших?» (Ерика Гарис).

Вони мусили визнати, що націоналізм відіграв істотну або й вирішальну роль у розпаді імперії і що крахові комунізму посприяла не лише емансипація громадянського суспільства від тоталітарної держави, а й емансипація національних / націоналістичних суспільств від домінування імперського центру. Не лише громадянська, а й націоналістична мобілізація була потужною рушійною силою ліберальних антикомуністичних рухів у Польщі, Прибалтиці, Чехословаччині, Україні. Для всіх цих народів національне визволення було не менш важливим від здобуття громадянських свобод; власне, ці цінності у згаданих рухах часто поєднувались у нерозривне ціле. Відтак

них держав» (Джордж Шопфлін); і що лібералізм сам «залежить від певної націоналістичної легітимізації народного суверенітету та державних кордонів» (Женев'єв Нойтенс).

Поняття ліберального націоналізму зробило на Заході досить стрімку кар'єру, ставши предметом гарячих інтелектуальних дискусій, – від етапних книжок Лії Гринфелд («Націоналізм: п'ять шляхів до модерності», 1992) та Яель Тамір («Ліберальний націоналізм», 1993) до порівняно недавніх праць Віла Кімлічки («Політика розмовною мовою», 2001) та Стефана Ауера («Ліберальний націоналізм у Центральній Європі», 2004). В Україні, на жаль, жодного відгомону цих дискусій поки що не помітно. На це є низка причин, і я постараюся

коротко їх окреслити у першій частині статті. Її головна мета, однак, – з'ясувати характер сьогоденного українського націоналізму, його сумісність із ліберально-демократичними принципами та його роль в актуальному процесі побудови держави та нації, від чого, вочевидь, залежатиме і їх майбутній характер.

Щоб уникнути складних теоретичних дискусій навколо нормативної сумісності лібералізму й націоналізму, які виходять далеко за рамки статті, я застосую суто прагматичний, «фактовий» підхід до проблеми – приблизно так, як це пропонує Ерика Гарис: «Націоналізм і лібералізм є сумісними, тому що *мусять* такими бути, а не тому, що існує якась внутрішня сумісність між колективістським націоналізмом та індивідуалістичним лібералізмом». Інакше кажучи, навіть якщо між ними немає сумісності з нормативної точки зору, вона все ж мусить бути досягнута прагматично до максимально можливої міри – як частина і чинник демократизації, модернізації та вестернізації країни¹. Без цього Україна не буде ані внутрішньо стабільною, ані міжнародно шанованою.

Ідеологічні збочення

І націоналізм, і лібералізм були проscribeвані в СРСР як ідеологічна ересь. Обидва збочення вважалися zasadничо несумісними з офіційною, єдиною «науково правильною» та монополюю панівною ідеологією марксизму-ленінізму. «Буржуазний націоналізм», однак, вважався не лише ідеологічним збоченням, а й політичним злочинном, що підпадав під статтю кримінального кодексу про «антирадянську діяльність». Практично всі наро-

¹ Джозеф Агасі у подібний спосіб пропонує на якийсь час облишити складну проблему легітимності уряду й суверенітету народу, натомість просто «прийняти існування уряду як факт і зосередитись не на його легітимізації, а на тому, щоб зробити його ліберальним і демократичним наскільки можливо». Joseph Agassi, *Liberal Nationalism for Israel*, Jerusalem, 1999, с. 80.

Повний текст цієї статті, зокрема з академічними посиланнями на цитовані джерела, буде опубліковано у збірнику на пошану Івана Дзюби до його 80-ліття.